

Etniklikni konstruktivistik yo'nalishda tadqiq qiluvchi olimlarning fikricha, etniklik – madaniy xarakter majmuasiga asoslanadi, ya'ni qaysidir etnik guruh garchi boshqa etnik guruhlardan qondosh-urug'chilik jihatdan farqlansa-da, ammo etniklikda qondosh urug'chilik yoki boshqa ob'ektiv mezonlardan ko'ra madaniy munosabatlar muhim rol o'ynaydi. Umuuman olganda, *etniklik muayyan etnik guruhga mansub madaniy xususiyatlar majmui*, ya'ni boshqacharoq tarzda aytadigan bo'lsak, *etniklik – bu madaniy farqlarning ijtimoiy uyushmasi shaklidir*¹.

Konstruktivistik qarash tarafdori bo'lgan ko'plab tadqiqotchilar orasida «etniklikning yuzaga kelishida, avvalo, «biz va ular» degan o'ziga xos ikkilik munosabati bo'lishi lozim. Agar bunday munosabat bo'lmasa etniklik ham bo'lmaydi», degan qarash ustuvordir².

Umuman olganda, dunyo miqyosida, ayniqsa, g'arb mamlakatlarida hozirgi davrgacha etnos va etniklikka oid ko'plab nazariyalar va konsepsiyalar yaratilgan bo'lsa-da, ularni etnik fenomenni anglash nuqtai nazardan ikki guruhga – primordialistik va konstruktiv nazariyalar asosida umumiyashtirish mumkin.

11-§. Primordializm va konstruktivizm

XX asrning so'nggi choragidan boshlab etnos, etniklik muammosi doirasida tadqiqotlar olib borgan etnologlar, ijtimoiy va madaniy antropologlar, faylasuflar, sotsiologlar, psixologlar, tarixchilar orasida ikki yo'nalish, ya'ni o'ziga xos metodologik maktabi va qarashlariga ega bo'lgan mustaqil ikki qarama-qarshi – *primordialistik va konstruktivistik* oqim paydo

¹ Тишков В. А. О феномене этничности // ЭО. 1997. № 3. – С. 6.

² Скворцов Н. Г. Проблема этничности в социальной антропологии. СПб., 1997. – С. 61.

bo'lgan. Ushbu ikki ilmiy maktab orasida doimiy o'zaro ilmiy bahs bo'lgan bo'lib, ular o'rtasidagi qiziqarli va keskin munozaralarni konstruktivistik maktabning yirik namoyandalaridan biri bo'lgan amerikalik antropolog *J. Komoroff* nazariy oppozitsiyani, mohiyatan o'zaro munozarali pragmatik va xolislik asosidagi klassik dixitomiyasi tarzida tavsiflaydi¹.

Primordializm ingliz tilidagi «primordial – «boshlang'ich», «dastlabki», «azaliy» degan so'zdan olingan bo'lib, mazkur yo'nalishning mashhur namoyandalari qatoriga K. Girts, R. Gambino, U. Konnor, Yu. V. Bromley, E. Styuard, P. Van den Berg kabi mashhur tadqiqotchilarni kiritish mumkin. Bu yo'nalish tarafdorlarining ta'kidlashlaricha, etnos yoki etniklik tabiatda yoki jamiyatda ob'ektiv asosga ega bo'lgan aniq fenomendir. Sovetlar davrida yaratilgan etnos nazariyasining asosiy manbai va tarkibiy qismiga 1913-yilda I. Stalinning millatga bergan (etnik kontekstda talqin qilingan – A. A.) ta'rif asos bo'lgan. Bunga ko'ra «millat kishilarning tarixiy tarkib topgan guruhi bo'lib, u madaniyatlar umumiyligi asosida namoyon bo'ladigan umumiy til, hudud, iqtisodiy hayot va ruhiy jamlanma asosida paydo bo'ladi». Lekin etnos nazariyasi nomi bilan mashhur bo'lgan konsepsiya yaxlit bir butun tizimli qarash tarzda ilk marotaba XX asrning 20-yillarida, aniqrog'i, 1923-yilda Xitoyning Shanxay viloyatida yashagan rus emigranti S. M. Shirokogorov tomonidan bildirilgan. Aynan u fanga «etnos» tushunchasini olib kirgan tadqiqotchidir.

Keyinchalik I. Stalin va S. Shirokogorov ishlarida etnos(millat)ga berilgan ta'rif P. Kushner, S. Tokarev, N. Sheboksarov, V. Kozlov tadqiqotlarida ma'lum ma'noda takomillashtirilgan. Darhaqiqat,

¹ *Коморофф. Дж.* Национальность, этничность, современность: политика самосознания в конце XX века // Этничность и власть в полиэтнических государствах. – М., 1994. – С. 34.

yuqorida nomi zikr etilgan olimlarni ma'lum ma'no-da sobiq sovetlar davridagi «etnos nazariyasi»ning hammualliflari deb aytish mumkin. Lekin bu nazariya taraqqiyotida Yu. Bromleyning xizmatlari katta bo'lib, u tomonidan o'tgan asrning 80-yillarida etnos nazariyasi yanada takomillashtirildi va materialistik fundamendtdagi yaxlit bir tizimli konsepsiya darajasidagi nazariya ko'rinishiga ega bo'ldi. Qolaversa, xalqni (etnosni) o'rganishga oid bir qancha nazariy masalalarni, jumladan, etnik birlik tushunchasi, etnik birlikning davrlarga bo'linishi, etnik alomatlar va boshqa masalalar borasida qator yangi qarashlar bildirildi.

O'z navbatida, ta'kidlab o'tish kerakki, etnos nazariyasi doirasida sovet davri olimlari ayrim masalalarda umumiy bir fikrga kelishgan bo'lsalar ham, bir qancha masalalar bu davrda ochiq qolgan. Shu o'rinda, aytib o'tib joizki, markaz olimlari etnos nazariyasi haqida ko'pincha umumiy fikr-mulohazalar qilib, Rossiya imperiyasi tarkibidagi millatlar, elatlarga xos etnogenetik xususiyatlarga yetarli darajada ahamiyat bermaganlar. Qolaversa, «etnos» nazariyasi keyinchalik g'arb va rossiyalik ayrim tadqiqotchilar tomonidan jiddiy tanqid ostiga olingdi. Jumladan, konstruktivizm tarafdorlaridan biri bo'lgan antropolog V. A. Tishkov etnos nazariyasining asosiy taqrizchilaridan biri bo'lib, etnos bilan bog'liq nazariy-metodologik qarashlarni noan'anaviy usulda tahlil qilish asnosida keskin tanqid qilgan mualliflardandir. Nazariyotchi olim tarixiy-ijtimoiy voqelikni insoniyat tasavvuri natijasi tarzida tahlil etadi va etnosni tarixchilar, sotsiologlar, etnograflar, omma-viy axborot vositalari vakillari tomonidan yaratilgan sun'iy ijtimoiy tuzilma, deb hisoblaydi. Uning fikricha, aslida ushbu «aqliy tuzilma» o'rnida jamiyat va madaniyatda ob'ektiv mavjud hamda o'zaro farqli ko'rinishlardan iborat bo'lgan, o'z-o'zini boshqaruv

kontinumi va strukturaviylikka harakat qiluvchi mozaik, lekin o'ziga xos madaniy xilma-xillilik mavjud. Muallif etnos nazariyasini «reviziya» qilish asnosida mantiqqa zid xulosalarni ham bayon qiladi. Jumladan, olimning fikricha, millat tasavvurdagi tuzilma bo'lib, jamoaviy harakatlarga asos bo'ladi va qat'iy voqelikka aylanadi.

O'z navbatida V. A. Tishkov makon va zamon hamda bugungi kunda dolzarb bo'lib turgan terrorizm, ekstremizm, millatchilik, separatizm, diasporalar, kam sonli milliy guruhlar tushunchalarini «ijtimoiy antropologiya» nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Uning fikricha, turli-tuman mahalliy qarama-qarshiliklar tarixiy va etnik muammolardan emas, balki «zamonaviy muammolarga oid ijtimoiy makondagi zamonaviy ishtirokchilarning zamonaviy ixtiloflari»dan paydo bo'ladi va, o'z navbatida, bu vaziyatda milliy adovat va agressiya sun'iy tarzda ataylab avj oldiriladi¹.

Odatda, konstruktivistlar o'zlarining nazariy-metodologik qarashlaridan tashqarida bo'lgan yoki ularga qarama-qarshi mulohazalar bildirgan har qanday qarashni primordializmga kiritadilar va, o'z navbatida, o'zlarining qarashlarini zamonaviy fan in'ikosi bo'lgan yagona ilg'or ta'limot tarzida talqin qiladilar. Ular primordialistik qarashni «ilmiy xatoliklar majmui», deb hisoblaydi. Shu o'rinda muammo doirasidagi haqiqiy holat qanday? degan savol tug'ilishi tabiiydir. Bu borada rus akademigi S. E. Ribakov ikki oqimga badiiy ta'rif berib, «tarixiy primordializm daraxtning yirik shoxlariga, konstruktivizm esa daraxtning alohida yakka shoxiga o'xshaydi», – deb yozadi².

Konstruktivizm. XX asrning 70 – 80-yillariga kelib dunyo miqyosidagi ijtimoiy-siyosiy hayotda etnik muammolar muhim ahamiyat kasb eta boshla-

¹ *Тишков В. А. Реквием по этносу...* – С. 31.

² *Рыбаков С. Е. Философия этноса.* – С. 98.

di – etnos va etniklikka oid konstruktiv qarash keng miqyosda ommalasha boshladi. Natijada etnos, etniklikka oid konstruktiv maktab shakllandi. Mazkur yo'nalish ayniqsa AQShda va boshqa qator immi-grantlar davlati hisoblangan mamlakatlar (Kanada, Avstraliya) etnologiyasida rivojlangan. Aynan mazkur mamlakatlarda konstruktivistik nazariyaning keng ommalashishi ma'lum ma'noda mazkur davlatlarda mahalliy hindular va Avstraliya aborigenlaridan tashqari etnik guruhlarining tabiiy ildizi mavjud emasligi bilan bog'liqdir.

Madaniyat diffirensiyasi asosida paydo bo'ladigan etniklik muammosini izohlashda konstruktiv nazariyaga ko'ra etnik hissiyot va uning asosida paydo bo'ladigan tasavvurlar hamda doktrinalar siyosatchi, olim va yozuvchilar tomonidan ongli tarzda yaratilgan aqliy tuzilma (konstrukt)dan iborat. Konstruktivizm tarafdorlari etnosning ong sezimi va tilni muhim ramziy simvol, deb biladi va bular asosida etnik rang-baranglik mavjud, deb hisoblaydi. Shu bois ular til va ong sezimiga alohida e'tibor qaratadi.

Konstruktivistik qarashning nazariy-metodologik asoslari AQShlik antropolog J. Komoroff tadqiqotlarida bayon qilingan. Biroq dunyo fanida konstruktivistik qarash birmuncha oldinroq tarqalgan bo'lib, bu borada ilk marta «plyuralistik jamiyat» muammosini ishlab chiqqan M. Smit va F. Bartlarning konsepsiyalarida qator mulohazalar bayon qilingan. M. Smit etnologiya uchun an'anaviy qarashlar asosida ijtimoiy tuzilish bevosita madaniy farqlardan kelib chiqadi, deb hisoblasa, F. Bart o'ziga xos «kopernikcha o'zgarish» qilib, «*madaniy farqlar ijtimoiy tuzilma va o'zaro harakatlar natijasidir*», – deb ta'kidlaydi.

F. Bart etnik o'zlikni anglashni etniklikning muhim alomatlari sirasiga kiritmaydi. Etnik o'zlikni anglash orqali shaxs o'zining etnik rolini namoyon

qiladi va o'zini ma'lum bir guruh a'zosi tarzida tasavvur etadi. Shu bois ular etniklikni aniqlashda etnosga xos madaniyatdan ko'ra uning hozirgi davrdagi farqli va guruhliy chegarasiga xos madaniy tavsifini hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi, deb hisoblaydilar. O'z navbatida, shuni ham aytib o'tish joizki, konstruktivistik qarash tarafdorlari bo'lgan g'arblik va rossiyalik tadqiqotchilar etnos va millatning tarixiylik prinsiplari asosida paydo bo'lganligini butkul rad etadilar va bugungi kundagi zamonaviy etnoslar, jumladan, Markaziy Osiyo millatlari (milliy respublikalar ham) uzoq muddatli rivojlanish natijasida emas, balki sovet hokimiyatining mahalliy rahbarlari va ziyolilari ko'magida sun'iy ravishda barpo bo'lgan degan g'oyani ilgari suradilar. Bizningcha, bu fikr tarixiy voqelikdan ko'z yumishga, etnomilliy tarixdan voz kechishga qaratilgan bo'lib, mavjud nazariya hamda qarashlarning noto'g'ri, qolaversa noo'rin qo'llanishidir.

J. Komoroff ta'kidlashicha, «konstruktivizm – bu nazariya emas, balki siyosiy va madaniy o'zlikni anglash, insoniyat faoliyatining mahsuli ekanligini tasdiqlovchi tavsif bo'lib, konstruktivizm soyasida ko'plab qarashlar yashiringan. Konstruktivizm to'g'risida primordialist-faylasuf S. Ribakov jamiyatda hech qanday yagona konstruktivistik nazariya mavjud emas va umuman bu o'rinda «nazariya» iborasini ishlatish haqiqatga to'g'ri kelmaydi, deb yozadi. Uning fikricha, ushbu yo'nalish tarafdorlari o'zaro tabiatan etniklikning mavjud emasligi to'g'risidagi umumiy tezis atrofida birlashadi.

Xullas, etnologiyada, umuman, ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimida hozirgi kunga kelib etniklikka oid yagona mukammal konsepsiya mavjud emas. Bizningcha, yaqin kelajakda etniklikka oid tadqiqotlar yanada bahsli tarzda davom etadi va balki hozirgi mavjud qarashlar asosida yangi nazariyalar yaratilsa ajab emas.